

DR. HABIL KOLONTÁRI ATTILA

KÖNYVISMERTETÉS

**K. FARKAS CLAUDIA: JOGOK NÉLKÜL. A ZSIDÓ LÉT
MAGYARORSZÁGON, 1920-1944. NAPVILÁG KIADÓ, BUDAPEST,
2010. (361 p.) CÍMŰ KÖNYVÉRŐL**

A téma mindenkori aktualitását nehéz lenne vitatni. Farkas Claudia művében a huszadik századi magyar történelem egyik legnagyobb tragédiájához vezető utat vizsgálja. Imponálóan széles forrásbázisra (levéltári dokumentumok, képviselőházi és felsőházi ülések jegyzőkönyvei, sajtóanyag, visszaemlékezések) építve mutatja be a törvényhozás tevékenységét, az egyes politikai pártok, politikusok, egyházak álláspontját, a parlamenti üléstermekben, bizottságokban vagy az újságok hasábjain lefolytatott vitákat, az érvek és ellenérvek rendszerét. A könyv lapjain az olvasó számára plasztikusan elevenednek meg a probléma társadalomtörténeti, jogi és korabeli aktuálpolitikai vonatkozásai. A szerző alapvetően az első és második zsidótörvénnyel foglalkozik részletesen, az ezen kívül eső történések előzményként (numerus clausus, Gömbös-éra) és következményként (az 1940 utáni időszak zsidóellenes intézkedései a vészkorszakig) jelennek meg a műben.

Farkas Claudia rendkívül sokoldalú vizsgálati szempontrendszerrel állított fel, amely lehetővé teszi a probléma teljességre törekvő, kimerítő elemzését. Nemcsak a jogalkotás folyamatával foglalkozik, de a törvények hatását, következményeit is bemutatja számtalan egyéni, közösségi élethelyzetben keresztül. Több fejezetben és alfejezetben is taglalja a különböző zsidó szervezetek reakcióját, a zsidóság körében zajló vitákat, az útkeresés nehézségeit, a zsidóság előtt az új helyzetben kínálkozó alternatívákat: a kikeresztelkedés, a kivándorlás, nemzetközi támogatás keresése, vagy mint a cionisták javasolták, a zsidó önazonosságtudat újrafelfedezése, az asszimiláció helyett a zsidó tradíciók, gyökerek felé fordulás. Az adott kor viszonyai közepette – amint az Farkas Claudia elemzéséből kitűnik – ezek csaknem mindegyike előtt elháríthatatlannak látszó akadályok tornyosultak, vagy nem

jelentettek érdemi gyógyírt. A kivándorlás kapcsán elegendő talán az eviani konferenciát, vagy a Palesztinába irányuló migrációval szemben kvótát felállító Fehér-könyvet említeni. Ezért tűnik talán kicsit szigorúnak a szerző kritikája: *„A tényekkel nem volt könnyű szembenézni. Egyszerűbb volt a törvényt tiszteletben tartani, engedelmeskedni törvénytisztelő magyarokként, mint a megoldáskeresés, a korábbi nézetek felülvizsgálata, tanulságok levonása, egyszóval a konstruktivitás a realitás talaján”*. (122-123. old.) Ez a konstruktivitás a jogfosztás mértékéhez képest igen szűk téren mozoghatott csak. A közösségen belül folytatott munka, illetve az 1939-es második zsidótörvény után a választói jogosultságot igazoló iratok beszerzésében nyújtott segítség, a zsidó tanulóifjúság körében a Pesti Izraelita Hitközség által végzett karitatív tevékenység, külföldi zsidó szervezetekhez fordulás anyagi támogatásért. Ez utóbbi téren a tárgyalások elkezdődtek, a felek meg is állapodtak az alapelvben, miszerint a külföldi támogatás egyenlő lesz azzal az összeggel, *„amennyit a magyar zsidóság áldoz saját erejéből erre a célra”*. (246-247. old.) A tervezett akció azonban a nemzetközi politikai életet felforgató Molotov-Ribbentrop paktum megkötését követően elakadt.

Különösen árnyaltan és szemléletesen mutatja be a könyv a kikeresztelkedés útjának rögzőségét, az ezzel kapcsolatos csapdahelyzeteket. A törvény egyrészt az 1919. augusztus 1-i határpont megállapításával elzárta ezt a menekülési útvonalat (sok, már megkeresztelkedett zsidó számára is). Másrészt – amint a szerző nagyon találóan megállapítja – a kikeresztelkedettek légüres térbe kerültek, hiszen a keresztény társadalom nem fogadta be őket teljes mértékben, az általuk elhagyott zsidó közösség pedig árulóként tekintett rájuk. Utóbbinak ráadásul érzékeny anyagi veszteséget okoztak a távozók, ezért az izraelita lelkészi hivatalok minden módon akadályozták a kilépőket ügyük elintézésében. A törvényben meghatározott 20%-os kvótát a zsidó közösségek maguknak igyekeztek fenntartani a kikeresztelkedettek rovására. A keresztény egyházak számára pedig az áttérni szándékozók tömegeinek kezelése vetett fel kérdéseket: Mindenkit részesítsenek a keresztység szentségében? Vizsgálják-e, és ha igen miképp, hogy a jelentkezés belső meggyőződésből vagy egyéb, netán egzisztenciális megfontolásból történik?

A folyamatok alapján az idő távlatából teljesen világosan látható, hogy hamis volt, mint ahogy nem is lehetett más, a kormány azon feltételezése, hogy az úgynevezett „zsidókérdést” „törvényes keretek között” megoldhatja, azaz a korban sokat hangoztatott kifejezéssel *„kifoghatja a szelet a szélsőjobb vitorlájából”*. Ennek a téveszmének a hatása az események menetére különösen az első zsidótörvény tárgyalása kapcsán szembeötlő, mikor a kormány gondosan ügyelt arra, hogy javaslata minél kevesebb változtatással menjen keresztül

a törvényhozáson. Akár szigorításról, akár enyhítésről volt szó „*a benyújtott módosító indítványok sorsa rendre az elutasítás volt*” a bizottsági ülésen éppúgy, mint a plenáris vita során. Darányi az adott pillanatban talán maga is elhitte, amit a képviselőknek mondott, nevezetesen, hogy a zsidókérdésben „*a kormány elment az ésszerűség határáig, és senki ne próbálja túlllicitálni*”. (48. old.) Darányi súlyosan tévedett. Igazuk azoknak volt, akik kezdettől fogva elleneztek a törvénytervezetet, hamisnak és hibásnak tartották a kormány érvrendszerét, logikáját, akik vagy a parlamentben emelték fel szavukat, vagy nevüket adták a törvénnyel szembeni tiltakozó nyilatkozathoz.

Farkas Claudia könyvéből még inkább világossá válik, hogy a két világháború közötti magyar politikai elit és a társadalom egy része rossz választ adott a 19. századig visszavezethető, a gazdasági-pénzügyi szférában ténylegesen kimutatható zsidó térfoglalásra, az egyes foglalkozási ágakban megfigyelhető zsidó „felülreprezentáltságra”, a Trianon okozta sokkra és a forradalmak időszakának megrázkódtatásaira. Mivel a problémák valódi kezelése sokszor nehezebb, vagy éppen az adott viszonyok között teljesen lehetetlen volt, ezért a könnyebb ellenállás irányát választva, egy rossz kor rossz szellemének engedve a törvényhozás a zsidótörvények sorával letért a polgári jogegyenlőség alapelvéről, tevékenységével a 19. századi asszimilációs tendenciákkal szemben a disszimilációt, a kirekesztést erősítette. Az „örségváltási kísérlet” tragikus következményekkel járt.

„*A törvényalkotókat örökre körülengi a krematórium illata. Az előzmények és következmények egymástól nem elválaszthatók.*” Konrád Györgynek ez a könyv elején idézett, sommás megfogalmazása arra mutat rá, hogy azon a veszélyes úton, amelyen a politikai döntéshozók elindultak 1938-ban, nehéz volt megállni. Ennyiben kétségtelenül megragadható a felelősségük. Vitathatatlan, hogy a törvénykezést körülvevő légkör gyengítette a társadalom finomszöveteinek ellenálló képességét, nagymértékben gátolta az egészséges védekező mechanizmusok kialakulását. Mégis problémás a holocaust és a zsidótörvények között közvetlen és kizárólagos kapcsolatot feltételezni, hiszen így számos fontos kérdésre nem kapunk választ. Ne felejtsük el, hogy a magyarországi zsidóság deportálásának „*sine qua non*” feltétele a német megszállás volt, még akkor is, ha az akcióban Eichmann vezetésével csekély német erők vettek részt, és a gettósítás, a transzportok útba indítása a magyar hatóságok aktív közreműködésével történt. Az európai zsidóság fizikai megsemmisítése olyan, a németek által uralt területeken is bekövetkezett, ahol korábban nem hoztak antiszemita, kirekesztő törvényeket. Sok helyütt a társadalom egy részének „fogadókészsége” sem volt kisebb, mint Magyarországon. 1944 márciusáig a magyar zsidóság jogainak megengedhetetlen csorbításával, emberi méltóságának elfogadhatatlan megsértésével, jelentős

anyagi és vérvesztésekkel, de mégiscsak szigetként maradt meg az *Endlösung* pusztító örvényében.

Éppen Farkas Claudia mutat rá nagyon találóan egyházi vezetők esetében erre a dilemmára. Serédi Jusztinián, Ravasz László és Raffay Sándor gondolatvilágától sem volt idegen egyfajta vallási töltetű antijudaizmus, és – ahogy a szerző fogalmaz – valamennyien „értelmezni tudták a zsidó szellemet”, a zsidókérdést pedig a magyar társadalom megoldandó problémái között tartották számon. Az első két zsidótörvényt fenntartásokkal bár, de mint „kisebbik rosszat” elfogadták. Hivatalukból adódóan elsősorban a kikeresztelkedettekért próbáltak szót emelni, és vitatták, hogy a keresztség szentségének érvényét bármiféle törvényi előírás időben korlátozhatja. Bár éppen a „szűklátókörű” és „szűkkeblű” jelzővel illetett Serédi Jusztinián lépett fel a második törvény vitájában a hitüket megtartó, büntetlen előéletű, a magyarsághoz asszimilálódni kívánó zsidók érdekében (273., 277. old). A kirekesztést fajbiológiai alapon kiterjesztő harmadik zsidótörvényt az egyháznagyok már egységesen elutasították. Ennek előírásai már túlmentek azon a határon, amivel ők még meg tudtak alkudni. A vézskorszakban pedig több egyházi főméltóság adott hangot tiltakozásának, vagy vett részt az üldözöttek mentésében. Ravasz Lászlónak pedig megadatott, hogy évtizedekkel később szembenézzen akkori önmagával és szembesüljön tévedésével. (263. old.)

Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a német megszállás nem csak a zsidó vézskorszak kezdetét jelentette, hanem annak a részben liberális-konzervatív, részben baloldali beállítottságú politikai elitnek az üldözését és megsemmisítését, amely korábban következetesen felemelte szavát a zsidótörvények ellen, vagy amely a törvényi korlátozásokat még hajlandó volt ugyan elfogadni, de a zsidókérdés náci recept alapján történő kezelése már zsigeri ellenkezést váltott ki belőlük. (Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. Osiris, 2001. 187. old.)

A szerző csak időnként hagy nyitva fontos kérdéseket, hogy az olvasóban hiányérzetet keltő, elvarratlan szálakat. Például az 1937. november 17-i kormányzói audiencia ismertetésénél érdemes lett volna kitérni Horthynak a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjára, még akkor is, ha a kormányzó közvetlen, napi befolyást a törvényhozási folyamatra nem gyakorolt. (118-119. old.) A zsidó küldöttség tagjaival (Stern Samu, Goldberger Leó, Láng Lajos, Vida Jenő) folytatott beszélgetésből a csapongó gondolatmenet ellenére jól kiszűrhetők a kormányzó felfogásának neuralgikus pontjai, a jó és rossz zsidó fogalma, a hasznos magyar zsidók (!) versus kártékony idegen elemek szembeállítására. A hivatkozott forráspublikáció végén közölt, Teleki Pálhoz intézett kormányzói levélből nemcsak Horthy következetes antiszemitizmusát láthatjuk világosan, de azt a cezúrát is, melynek átlépésétől megpróbált

tartózkodni (még akkor is, ha az utolsó mellékmonddal relativizálja is aggályait): „...lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkre megyünk. Ehhez legalább egy emberöltő kell. Én hirdettem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktalan megaláztatásokat, mikor még szükségünk van rájuk”. Valószínűleg ez lehetett a zsidósággal kapcsolatos beállítottságának egyik vezérmotívuma, hiszen ezt a kijelentését Hitlerrel folytatott megbeszélésein is többször megismétli: „*Mégsem üthetem agyon őket*”.

Az olvasó Farkas Claudia munkáját lapozva csak egy-két helyen találkozik zavaró, félreérthető megfogalmazással, ahol a mondanivalót esetleg szerencsésebb lett volna más formába önteni. Például a második zsidótörvény parlamenti bizottsági vitájával kapcsolatban a következőket írja: „*Hatalmas, terjedelmes és értékes vita folyt, bár a megállapítások nem mindig voltak tárgyilagosak.*” (170. old.) Az „értékes” kifejezés használata azért tűnik problematikusnak, mert a jogfosztás mértékéről és mikéntjéről folytatott diskussziót aligha lehet ezzel a jelzővel illetni, a törvény ellenzői pedig a siker reménye nélkül vívták elkeseredett utóvédharcukat. Érvek bármennyire is figyelemreméltóak voltak, érdemi befolyást a törvény elfogadásának folyamatára nem gyakoroltak. A mondat második fele pedig azt sugallja, hogy a polémia folyamán az alapvetően tárgyilagos megállapítások közé bekerült néhány nem oda illő is. Szerencsére a szövegkontextusból egyértelműen kiderül, hogy a szerzőnek nem állt szándékában ilyen értelmezést adni fejtegetéseinek.

A Magyarországra nehezedő, egyre fokozódó német nyomás érzékeltetésénél pedig teljesen irrelevánsnak tűnik a bolsevik párt központi lapja, a Pravda cikkének idézése (ráadásul egy magyar külügyminisztériumi dokumentumra hivatkozva) (290. old.). Moszkva megnyilatkozását ez ügyben semmiképpen sem lehet mérvadónak tekinteni. Ettől az apró mozzanattól eltekintve azonban a fejezet kiváló elemzését nyújtja a problémának. Jól nyomon követhető belőle a zsidókérdéssel kapcsolatos német elvárások hatása, valamint az is, hogy igen nehéz meghúzni a határt a közvetett nyomásgyakorlás, a Sztójay útján vagy egyéb csatornákon (pl. sajtó) keresztül a magyar kormányhoz eljuttatott német „javaslatok” és a szerző által „kb. 1941-re” datált közvetlen, direkt beavatkozás között.

Farkas Claudia munkája új tudományos eredményeket is tartalmazó megerősítése annak a megállapításnak, amely Gyurgyák János „*A zsidókérdés Magyarországon*” című monográfiájának bevezető részében olvasható, miszerint a magyarországi zsidóság története tele van a legképtelenebb paradoxonokkal. (Gyurgyák, 2001. 13. old.) Az 1938-1944 közötti időszakra ez hatványozottan igaz. A zsidótörvények a lejtőn való elindulást jelentették a

jogalkotás terén, a szélsőségesek egy állandóan szigorítható és a körülményekhez alakítható, a magyar faj védelmét biztosítani hivatott eszköztárat láttak benne, a mindenkori kormányok pedig az éppen aktuális verziót a kérdés törvényes lezárásának tekintették. Azonban akár Imrédy Béla nyilatkozott ilyen értelemben az első zsidótörvényről, akár Teleki Pál a másodikról, néhány hónap múlva mégis megkezdődtek a további korlátozó intézkedések előmunkálatai. Ezeknek a folyamatoknak a nyomon követésére vállalkozott a szerző, s vállalt feladatát sikerrel teljesítette. Összességében az olvasó egy rendkívül adatgazdag, körültekintő alaposággal és rendszerező igénnyel megírt, egyszerre tudományos és olvasmányos könyvet vehet a kezébe. A művet nemcsak kutatók, de tanárok, diákok, vagy a téma iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják.